

SEVİNC YUSİF qızı MƏMMƏDOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

MƏTBUAT DİLİNİN LEKSİKASI

Azərbaycanın müstəqilliyi bərpa etməsi ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial həyatında əhəmiyyətli dəyişmələrə, yeniləşmələrə səbəb olmuşdur. Bu proses ana dilimizin inkişafında yeni dönüş nöqtəsidir. Yeni dil mühitində Azərbaycan dili rus dilinin təsirindən azad olmuş, Azərbaycan dilinin tarixinin sovet dövrü başa çatmış, dilin yeni müstəqil inkişaf tarixi başlamışdır.

Dilə təsir cəmiyyət həyatının müəyyən mərhələlərində baş verir. İctimai-siyasi həyatda meydana gələn dəyişmələr dildə təzahür tapdığından informasiyanın hazırlanıb yayılmasında yeni anlayışlardan, ifadə və sözlərdən istifadə ön plana keçir. İnformasiyanın ötürülməsində kütləvi informasiya vasitələrinin rolu böyükdür və bu rol get-gedə artır. KİV meydana çıxan dəyişmələrə

çevik reaksiya verir və bu reaksiya yayılan informasiyanın həm xarakterində, həm də deyim tərzində özünü göstərir.

Dilin leksikası özünü mühafizə qabiliyyətinə malik açıq sistemdir. Bura yeni sözlər daxil olur, sözlərin mənalarında da müəyyən dəyişmələr baş verir. Yeni dövr dilin leksik sistemində bir çox dəyişikliklərlə xarakterizə olunur 1) əvvəlki dövrə məxsus bir sıra anlayışları ifadə edən sözlərin aktuallığını itirməsi ilə bağlı dildən çıxması; 2) əvvəlki dövr üçün köhnəlmiş və ya arxaikləşmiş bir sıra sözlərin yenidən aktiv lüğət fonduna keçməsi; 3) yeni dövrə məxsus anlayışları bildirən sözlərin yaranması; 4) söz yaradıcılığına meylin artması; 5) yeni yaranan sözlərin normalaşma prosesini keçməsi.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin leksik sistemində baş verən dəyişmələr, Azərbaycan dili ilə bağlı gedən proseslərdə həm pozitiv, həm də neqativ meyillər meydana çıxarmışdır.

Bu gün kütləvi informasiya vasitələri, onların mahiyyəti, strukturu, sosial rolu, qarşılıqlı fəaliyyəti haqqında əsaslı tədqiqatlar aparılır. KİV-lərin lingvistik tədqiqi isə daha çox diqqətdədir.

Tədqiqatda qəzet dilinin yeni konsepsiyasını təklif etmişik. Bu konsepsiyaya görə qəzet dilinin özəlliyini dil vasitələrindən sosial-dəyərləndirmə aspektində istifadə edilməsidir. Nitqin tipikləşdirilməsi, üslubda ümumi və xüsusi, funksional üslubi norma, vahid üslubun və onun janr differensiasiyası və s. kəskin diskussiyalar doğuran məsələlərə dair özəl həll variantı təklif olunur.

Qəzet dili bir tərəfdən kütləvi kommunikasiya vasitəsidir, digər tərəfdən qəzet-publisistik üsluba daxildir və Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları arasında müəyyən yer tutur.

Müasir leksikologiya və semasiologiyanın inkişafının əsas istiqaməti leksikanın sistemli tədqiqidir. Leksikanın sistemli tədqiqinin yolları və prinsipləri dilçilərin böyük bir qrupunun tədqiqatında işlənmişdir (L.B.Şerba, B.B.Vinoqradov, V.İ.Koduxov, Q.Y.Solqanik, V.Qak, A.A.Braqina, Y.A.Sorokin, C.Məmmədli, İ.O.Məmmədli, S.Həbibova b.).

Mətbuatın sistemli təşkilinin ilkin şərtləri funksional üslubları sistemli xarakterə malik olmasının qəbul edilməsidir. Vinoqradov "Sistemlərin sistemi" ifadəsilə dili "ümumi sistem" adlandırır. Dilin üslubu ümumi sistemə daxil olan xüsusi sistemlərdən biridir. Funksional üslubların leksikasının ardıcıl sistemli öyrənilməsi ədəbi dilin leksikasının sistemli təhlilini aramağın mümkün yollarından biridir.

Qəzet-publisistik üslubun sistemli tədqiqi lingvistika üçün yeni vəzifədir. Çoxsaylı leksikoloji araşdırmalara baxmayaraq, ədəbiyyatdan hər hansı bir funksional üslubun leksikasının xüsusi şəkildə (üslubdaxili amillər və qanunauyğunluqlara müvafiq olaraq) sistem qismində təsviri yoxdur.

Qəzet-publisistik üslubun leksikasının tədqiqi zamanı söz, ilk növbədə, təbliğat-kommunikativ funksiyada təhlil obyektinə çevrilir və bu da leksikanın təhlilinə, təsnifinə xüsusi yanaşma tələb edir. Bu istənilən funksional üslub üçün doğrudur.

Mətbuat üslubun leksikasının sistemli tədqiqinin vəzifəsi, ilk növbədə, bu üslubunun funksiyalarına müvafiq olan və məcmu halında özünəməxsus sistem təşkil edən leksik qrup və dərəcələrin fərqləndirilməsidir.

Tədqiqatımızın vəzifələri sırasına leksikanın qəzet-publisistik üslub çərçivəsində semantik-üslubi inkişafının xarakteri və yollarının müəyyənləşdirilməsi daxildir. Sözü inkişafı boşluqda baş vermir. Sözü təkamülü, onun semantikasının, üslubi çalarlarının dəyişməsi prosesinin cərəyan etdiyi real mühit funksional üslublardır.

Hazırda qəzet dilinin tədqiqində iki əsas istiqamət yaranmışdır: qəzetlərin dilinin savadlılığının, jurnalistlərin sənətkarlığının dil mədəniyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsini nəzərdə tutan normativ üslubi istiqamət və qəzet dilinin ona xas olan bütün xüsusiyyətlərlə birlikdə xüsusi obyekt kimi dərk etməyə can atan funksional-üslubi istiqamət.

Qəzet dilinin funksional-üslubi istiqamətdə öyrənilməsində frazeoloji vahidlər əsas rol oynayır. Məsələn, heyran olmaq, ürəyi sıxılmaq, qanlı olay, "Elbaro" restoranında müştərilər arasında qanlı olay baş verdi ("Gündəm" qəz.09.02.13)

"Mətbuat-ədəbi dilinin üslublarının differensiallaşmasında, qrammatik normalaşmada, lüğət tərkibinin, xüsusilə terminoloji vasitələrin zənginləşməsində böyük rol oynayır" [1, s. 46].

“Qəzet dili, yeni terminlərin, metaforaların, xalq dili ifadələrinin, üslubi neologizmlərin, dialektizmlərin, arxaizmlərin, tarixizmlərin və işlədilməsi baxımından ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayır” [3, s.45]

“Mətbuat dili ilk yazılı mənbə kimi texniki, elmi və ictimai tərəqqi ilə əlaqədar yaranan yeni sözləri qeydə alır ədəbi dilə gətirir. Azərbaycan dilinin öz daxili imkanları hesabına da ədəbi dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirir” [4, s.73]

“İctimai həyatın bütün sahələrini əhatə edən mətbuatın leksikası cəmiyyətin inkişafına uyğun dəyişir, formalaşır, təkmilləşir, terminoloji sistem daha da zənginləşir”[1, s. 21].

Qəzet leksikasının sistemli təşkilinin aydınlaşdırılması üçün qəzet dilinin “Tezlik lüğəti”nin məlumatları maraqlıdır.

E.A.Şteynfeldtidin, M.M.Mahmudovun müasir ədəbi dildə Tezlik lüğətləri qəzet dilinə həsr olunub.

Qəzet leksikasının formalaşmasının ən mühüm mənbələrindən biri xüsusi leksikadır.

Xüsusi leksika qəzetlərdə iki əsas istiqamətdə istifadə edilir: 1) birbaşa mənada, 2) məcazi mənada

Qəzetdə işlədilən elmi terminlər (sözün həqiqi mənasında) verilir. Qəzetlərdə tez-tez xüsusilə mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulan məqalələrdə çoxsaylı terminlər izahsız olur. İkinci aspekt məcazi mənadır. Bu mənada bir çox alınma sözlərin mənasının dəyişməsinə gətirib çıxarır.

Xüsusi leksika ilə yanaşı, qəzet leksikasında sözlərin formalaşmasında kitab leksikası da mühüm rol oynayır. Publisistika üçün kitab leksikası təbii üzv tərkib hissəsidir. Bu leksika qəzetə yaxın olsa da, onun üçün səciyyəvilik təşkil etmir.

Kitab leksikasının xüsusi leksikadan əsas fərqi onun birbaşa (mənanın məcaziləşdirilməsi olmadan) istifadəsidir. Bu leksika müxtəlif siyasi, diplomatik, işgüzar sənədlərin dili üçün xarakterikdir. Mətn necə yazılıbsa, aparıcı da elə oxumalıdır. Danışiq leksikası qəzetdə təsvir vasitəsi, ekspressiv-qiyətvermə vasitəsi, nitq xarakterikası yaratma vasitəsi (xarakteroloji funksiya), qəzet leksikasının tamamlanması mənbəyi qismində istifadə edilir.

Qəzet dilinin leksikasının spesifik cəhətlərindən biri terminlərdir. Bu terminlərin mühüm hissəsi daxili imkanlar hesabına əmələ gəlmiş, müstəqillik illərində dünyaya inteqrasiya gücləndiyi üçün çoxlu beynəlxalq terminlər də dilimizə keçmişdir. Məsələn, “Barselona” yeni Modriçi transfer etdi (“Ədalət”qəz.01.03.14); Etnik və dini tolerantlıq ölkəmizin əldə etdiyi ən yüksək nailiyyətlərindəndir (“Respublika” qəz.25.12.13); Filmdə Qarabağla bağlı elektron kitab resurslarından istifadə etməklə elektron kitabxana fəaliyyət göstərdiyi diqqətə çatdırılır.(“Xalq” qəz.17.12.13).Avtobuslara pos-terminal qoyulur. (Xəzər TV, “Xəzər-Xəbər”, 10.05.12, 21.25).

Həyatın müxtəlif sahələri ilə bağlı leksika aşağıdakı sahələr üzrə təhlil edilmişdir:

1. **İctimai-siyasi leksika:** Bu leksika vəziyyətlə, cəmiyyətdə gedən keyfiyyət dəyişiklikləri ilə bağlıdır: spiker, lisenziya, polis yurddaş, fermer təsərrüfatı, dotasiya, kommersant, soyqırım, özəlləşdirmə, uluslararası, korupsiya, reket, dönerli valyuta.

2. **Müharibə şəraiti ilə bağlı leksika:** snayper, blokada, tağım (vzod), sınır (sərhəd), savaş, motoatıcı diviziya.

3. **Sosial-iqtisadi leksika:** aqrar islahat, auditor, audit.

4. **Yeni təhsil konsepsiyası ilə bağlı:** lisey, bilgisayar, kurikulum, fasiləsiz təhsil sistemi, distansion təhsil, kollec, özəl universitet, boloniya sistemi, kredit sistemi, magistr, bakalavr, test, pretest

5. **Yeni hərbi terminologiya;** hərbi leksika artıq milliləşmiş və mətbuatda işiq üzü görməyə başladı, yaraq, süngü, gizir, çavuş. Bunlar artıq, tariximizə çevrilmişdi. Müstəqillik dövründə həyata yenidən vəsiqə aldı, əvvəlki mənalərini bərpa etdi, yeni semantik çalarlar qazandı.

6. **İnformatika, kompüterləşmə sahələri ilə bağlı leksika;** internet, sayt, printer, klaviatur, format, prosessor.

7. **Onomastik leksika:**www.rambler.ruwww.milli.az domenlər-sayt adları, Apple, Microsoft.

8. **Emosional leksika:** soyuq müharibə, gərgin vəziyyət, siyasi iqlim, qara bazar.

9. **İdman leksikası:** İdmana münasibət qayğı müstəqillik illərindən başlayaraq daha da artdı. Ölkə başçımız təşəbbüsü ilə ayrı-ayrı bölgələrdə olimpiya mərkəzləri yaradıldı. KİV-də idmanla bağlı yeni ifadələr işlədilməyə başlandı. Məsələn, bayk, skuter, pley-off, bodibilder, kikkokser və s.

Kütləvi informasiya vasitələrində tərəfdar, azarkeş, fanat sözləri çox işlədilir. Qəzetlərdə meydanşa, qazon, arena sözlərinə də rast gəlinir. Pas-ötürmə sinonim kimi işlənir. Televiziya dilində “pas” terminin işləkliyi qəzetlərə nisbətən fəaldır. Antonim sözlər də idman leksikasında var: məğlubiyyət və qələbə, hücum-müdafiə. Mətbuat dilində metaforikləşmiş idman terminləri də geniş işlənir. “Ağ-göyləri”in “transfer bazarı”ndakı passivliyi sərgilənən futbola təsirsiz ötürşə bilmədi. (“Futbol” qəz. 4.09.13) “Ağ-göy” - “inter” futbol komandası nəzərdə tutulur.

10. **Alınma leksika:** Mətbuat səhifələrində, teleradio verilişlərində jurnalistlərin leksikonunda alınma sözlərə çox rast gəlinir. Məsələn, alternativ, demblok, konsensus, koalisiya, konseptual və s. mənası çətin anlaşılan sözlər son illərdə Avropa dillərindən Azərbaycan dilində keçərək mediada aktiv işlənən yeni alınmalar - alyans, alternativ, vauçer, dicey, haker, bukmeyker, ipoteka və s. vaxtilə dilimizin leksik fonduna daxil olmuş, müəyyən dövrdə passiv qalmış, lakin indiki-yeni ictimai-siyasi və texnoloji şəraitdə işləkliyini artırmış sözlər: monopoliya, muxtariyyət, dopler, mafiya, amnistiya.

İşlək qarşılığı olan alınmalar: abstrakt-mücərrəd, absurd – cəfəngiyyət, ajiotaj – süni həyəcan, makler – dəlalət, neqativ – mənfi, kontakt - əlaqə, ünsiyyət, kontrakt – müqavilə.

Türk dilindən alınmalar: sayğı (hörmət), dönəm (mərhələ), helikopter, görəv, durum, önəm, cizgi filmi, olay-hadisə. Qarşımda **görəvim** var (“Şərq” qəz.09.11.13); Efirimi **ertələdim** (ANS, “Səhər”, 02.04.13); Çox **kaliteli** müəllifdir (“Gündəm” qəz.30.07.13); Doğum gününüz **qutlu** olsun (“Şərq” qəz. 06.11.12), **Ekibimiz** çəkiliş yerindədir (Xəzər TV, “Xəzər Xəbər”, 22.02.12)

Nəhayət, belə qərara gəlmək olar ki, qəzet leksikasının formalaşması üçün əsas material, mənbə-ümumdəbi leksikadır.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, publisistik dilin leksik layına birbaşa ekstralingvistik faktların təsiri danılmazdır. İctimai-siyasi proseslərin dərinləşməsi, yeni hadisələrin və anlayışların meydana gəlməsi dilin leksikasında öz ifadəsini tapır, yeni söz termin və termin birləşmələr formalaşır və qəzet üslubuna daxil olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adilov M. Əsərləri, 1-ci cild, -Bakı: “Elm və təhsil”, -2010. – 308 səh.
2. Xudiyev N. Radio, televiziya və ədəbi dil. -Bakı: “Elm”, -2001. - 660 səh.
3. Məmmədli İ.O. Qəzet dilinin leksikası. Bakı: “Elm və təhsil”, -2009. - 192 səh.
4. Məmmədova S.Y. Kütləvi informasiya vasitələrinin dili. -Bakı: “Elm və təhsil”, -2008. - 128 səh.
5. Məhərrəmli Q. Televiziya dili. Spesifika: funksiya və struktur. -Bakı: “Elm”, -2002. - 304 səh.
6. Караулов Ю.Н. Язык СМИ. -М.: - 2001.
7. Заславский Д.О. О газетном языке. «Литература и жизнь». -1979.

XÜLASƏ

Məqalədə müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət ehtiyatında baş verən dəyişikliklər müzakirə olunur. Burada həm də medianın lingvistik təhlili ilə əlaqədar araşdırmalara dair ümumi məlumat verilir. Sonda qeyd olunur ki, ekstralingvistik faktların bilavasitə mətbuat dilinin leksik qatına təsiri danılmazdır. Dərinləşən ictimai-siyasi proseslər, yeni anlayışların meydana çıxması dilin lüğət ehtiyatında öz ifadəsini tapır.

Açar sözlər: leksika, mətbuat, dilçilik, publisistika, kitab leksikası, xüsusi leksika